

พิธีไหว้ครูโขน ละคร

The Rite of Paying Homage to Teachers of Khon and Lakhon

ว่าที่ร้อยเอก อรรถพล ฉิมพูลสุข

นักศึกษาหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาศิลปะการแสดง

คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

a.chimpoolsuk@hotmail.com

บทคัดย่อ

พิธีไหว้ครูโขน ละคร เป็นพิธีกรรมที่สืบทอดต่อกันมาอย่างยาวนาน มีรูปแบบ ระเบียบแบบแผน วิธีการที่บุคคลหรือกลุ่มบุคคลผู้เป็นศิษย์หรือผู้ที่จะมีบัพเพศเข้าเป็นศิษย์ กระทำเพื่อแสดงความเคารพบูชา ระลึกถึงพระคุณของครูอาจารย์ของตน ในโอกาสแรกของการสมัครฝากตัวเป็นศิษย์หรือโอกาสแรกของรอบปี การศึกษา เพราะการเล่นโขน เล่นละครเป็นศิลปะที่มีความประณีต ละเอียดยาก และต้องอาศัยทักษะความชำนาญ ต้องใช้เวลาในการฝึกหัดนานๆ จึงจะสามารถแสดงเป็นตัวดีได้ และต้องฝึกหัดกันมาตั้งแต่ยังเด็กๆ เช่น เมื่อฝึกหัดตัวพระ ตัวนาง ก็ต้องสามารถรำเพลงช้า เพลงเร็วได้ จึงจะนับว่ารำเป็น ถ้าพอจะออกแสดงเป็นเสนา หรือนางกำนัลได้ จึงจะกำหนดให้ทำพิธีไหว้ครูได้ และเมื่อครูอาจารย์เห็นว่าศิษย์เหล่านั้นสามารถแสดงได้ดีแล้ว ครูจึง “ครอบ” ให้ เท่ากับอนุญาตให้แก่ศิษย์ นับแต่นั้นมาก็เป็นเสมือนว่าศิษย์นั้นๆ ได้รับความเห็นชอบใน “ความเป็นโขน ความเป็นละคร” แล้ว ซึ่งเป็นแบบแผนที่ถือปฏิบัติกันมาแต่โบราณสืบเนื่องตั้งแต่โบราณกาล คนไทยเคารพบูชาครูอาจารย์ของตนในระดับสูง ในฐานะผู้มีอุปการคุณประสิทธิ์ประสาทความรู้ ศิษย์จึงต้องแสดงออกให้เห็นถึงความกตัญญูกตเวที กิจกรรมในพิธีไหว้ครูล้วนมีความหมายลึกซึ้ง ก่อให้เกิดอัตลักษณ์ของแต่ละพิธีการอย่างเด่นชัด เป็นกิจกรรมที่แฝงและบูรณาการไว้ด้วยภูมิปัญญาและคุณค่าอย่างชาญฉลาดของบรรพบุรุษไทย นำคุณธรรม จริยธรรมที่ประกอบด้วยความรัก ความอ่อนน้อมถ่อมตน ความกตัญญูกตเวที ความมุ่งหวังในความเจริญก้าวหน้าในวิทยาการมาแสดงออกเป็นรูปธรรม เสริมสร้างขวัญกำลังใจ ความศรัทธา ความศักดิ์สิทธิ์ ความเป็นมงคลให้กับผู้ร่วมพิธีเข้าถึงจิตวิญญาณ เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติไทยสืบต่อไป

คำสำคัญ: พิธีไหว้ครูโขน ละคร, ผู้ประกอบพิธี หรือ ครูผู้ประกอบพิธี

Abstract

The rite of paying homage to teachers of khon and lakhon (Wai-kru Khon Lakhon) is the inherited ritual continuity from the past to present. This ritual has its own patterns and customs which allow the some people who desire to learn and to perform paying their respect and homage to the dance masters. Khon and lakhon are the beautifully performances so the dancers have to be the experts and skillful in Thai classical dancing by practising Thai classical dancing from childhood. Additionally, the dancers need to complete the standard of dance in each character before they are being named as Thai traditional dancer for example the dancers for male and female characters are required to practise “ram pleng cha pleng reaw”, which is the preliminary dancing for these characters. After the

dance masters approve that their students are qualifying as a specialist in Thai dance, the ritual so call “krob” (the rite to authorise the ones to perform) will be arranged for students. Since then, the students are completely khonness and lakhonness.

From the past, Thai people are always highly paying their homage and respect to their teachers as they are the ones whose provide knowledge to students. The ritual in the rite of paying homage to teachers has intensely meaning and creating the identity of the ceremony. The ritual also integrates the wisdoms and values of Thai ancestors with morality and ethicality such as love, humbleness, gratefulness and prosperousness. The rite of paying homage to teachers of khon and lakhon brings about spirit, faithfulness and blessing for the participants moreover this ritual is a heritage of cultural wisdom of the nation.

Keywords: the rite of paying homage to teachers of khon and lakhon, the master of ceremony

บทนำ

การศึกษาเล่าเรียนในสมัยโบราณส่วนใหญ่แล้วต้องไปศึกษาเล่าเรียนกันที่วัด โดยบิดามารดาจะเป็นผู้นำบุตรหลาน (เด็กชาย) ของตนไปฝากเป็นลูกศิษย์พระ เรียนหนังสือที่วัดให้อ่านออกเขียนได้ แต่ก่อนที่จะได้เรียนบิดามารดาก็จะต้องจัดเตรียมดอกไม้ ธูปเทียน หมากพลูไปถวายพระตามที่ได้นัดหมายกันไว้ อันเป็นจุดเริ่มต้นของธรรมเนียมปฏิบัติของการไหว้ครู ถ้าจะเรียนเฉพาะด้านวิชาซึ่งก็ต้องแสวงหาครูอาจารย์พิเศษต่อไป โดยไปเรียนที่บ้านของครูผู้ที่เป็นศิษย์และทำงานรับใช้เป็นค่าตอบแทน และเมื่อสังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ยุคปฏิรูปการศึกษามีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้น บิดามารดาก็พากุลบุตร กุลธิดาของตนไปเข้าเรียนในโรงเรียนโดยมีครูเป็นผู้สั่งสอนในสรรพวิชาการต่างๆ แทนพระภิกษุสงฆ์ และยังคงรักษาธรรมเนียมปฏิบัติของการไหว้ครูมาใช้จนถึงปัจจุบันนี้

พิธีไหว้ครูชน ละคร มีรูปแบบในการปฏิบัติที่สืบทอดกันมายาวนาน และมีความแตกต่างจากการไหว้ครูทั่วไปอย่างสิ้นเชิง เพราะการประกอบพิธีมีกระบวนการปฏิบัติที่มีระเบียบแบบแผนที่แสดงออกถึงความเชื่อ มีขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมแบบราชภัฏตามแนวทางที่สืบทอดกันมาแต่ละท้องถิ่น โดยมีรากฐานรูปแบบของการจัดพิธีมาจากพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมของพระมหากษัตริย์ การไหว้ครูนาฏศิลป์ไทย นอกจากจะเป็นพิธีบวงสรวงบูชาครูเพื่อเป็นการแสดงความเคารพและกตัญญูทวดเทที่ต่อครูแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้าผู้ประสิทธิ์ประสาทแห่งนาฏยศาสตร์รวมทั้งเจ้าของความรู้ หรือ “ครู” ที่เป็นเทพยดาและมนุษย์ ทั้งเป็นพิธีกรรมที่แสดงออกถึงกระบวนการถ่ายทอดศิลปด้านนาฏศิลป์ไทย (โขน ละคร) จากครูสู่ศิษย์อีกด้วย

ความหมายของการไหว้ครู

คำว่า “ครู” ตามพจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้ความหมายไว้ว่าครูคือ “ผู้สั่งสอนศิษย์” หรือ “ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์” คำว่า “ครู” มาจากคำภาษาบาลีว่า “ครุ” แปลว่า “หนัก” คือหนักแน่นในด้านความรู้ ความประพฤติ และอารมณ์ เป็นหลักให้ศิษย์ยึดถือเป็นแบบอย่างที่ดีและเป็นที่พักพิงของศิษย์ได้ เป็นผู้ที่ควรแก่ศิษย์เคารพ ครูจึงเป็น “กัลยาณมิตร” ของศิษย์

การไหว้ครู คือ การที่ศิษย์แสดงความคารวะยอมรับนับถือครูบาอาจารย์อย่างจริงใจ ว่าท่านเปรียบพร้อมด้วยคุณธรรม ความรู้ ศิษย์ในฐานะผู้สืบทอดมรดกทางวิชาการจึงพร้อมใจกันปวารณาตนรับการ

ถ่ายทอดวิชาความรู้จากครู ด้วยความวิริยะอุตสาหะ มานะ อุตุน เพื่อให้บรรลุจุดหมายปลายทางตามที่ได้ตั้งใจไว้ โดยทั่วไปแล้วจะพบว่ามีการไหว้ครูประเภทต่างๆ เช่น ไหว้ครูดนตรี ไหว้ครูช่าง ไหว้ครูนาฏศิลป์ แม้แต่มวยไทยก็ยังมีไหว้ครู ดังนั้นจะเห็นได้ว่าวิชาการต่างๆ ของคนไทยนั้นย่อมมีครูด้วยกันทั้งสิ้น ส่วนใหญ่แล้วจะมีการไหว้ครูปีละครั้ง การที่ศิษย์ต้องเรียนกับครูนั่นจึงได้ชื่อว่า ศิษย์มีครูและคนไทยเป็นคนกตัญญู กตเวทีต่อผู้มีพระคุณ จึงระลึกนึกถึงครูและมีพิธีไหว้ครู นอกจากจะแสดงถึงความกตัญญูกตเวทีที่มีต่อครูแล้ว ศิษย์อาจจะกระทำอะไรบางอย่างด้วยความคิดของตนเองที่นอกเหนือจากการสอนของครู แม้ว่าการกระทำนี้จะเป็นการสร้างสรรค์ดีหรือไม่ก็ตามก็ถือว่าเป็นการผิดครูทำให้เกิดความไม่สบายใจ ฉะนั้นการไหว้ครูจึงเป็นโอกาสให้ศิษย์ได้ขอขมาลาโทษต่อครู รวมทั้งมีโอกาสนบอกล่าวครูบาอาจารย์ด้วยว่า สิ่งใดที่คิดแล้วเกิดความเจริญ สร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ก็ขอให้ศิษย์นั้นเกิดความเจริญก้าวหน้าเป็นประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติต่อไป แต่ถ้าคิดกระทำสิ่งใดแล้วเป็นสิ่งที่ไม่มีผลการผิดพลาดก็ขออ้อนรับไว้

การไหว้ครูนั่นมีการปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาตามประเพณีของศิษย์มีครูในสังคมไทย วันที่เหมาะสมที่จะประกอบพิธีถือหลักกำหนดว่าควรเป็นวันพฤหัสบดี เพราะมีความเชื่อกันว่า พระพฤหัสบดีเป็นเทพฤๅษี ดังนั้นจึงนับว่า “วันพฤหัสบดี จึงถือว่าเป็นวันครู” (อาคม สายาคม. 2520: ก – คม)

การไหว้ครูนั่นคนไทยเรามักจะปฏิบัติกันทุกอย่างไม่ว่าจะประกอบกิจกรรมกันอย่างไร คนไทยเรามั่นใจในความกตัญญูกตเวทีต่อบุพการีเป็นนิสัย โดยเฉพาะครูบาอาจารย์ไม่ว่าวิชาใดเรามักจะเคารพบูชาระลึกถึงคุณานุคุณ ถ้ามีโอกาสที่จะตอบแทนบุญคุณได้ก็มักจะกระทำเสมอ การกระทำที่เป็นการสนองพระคุณนั้นอาจจะทำได้ต่างๆ ตามฐานะและโอกาส อาจช่วยเหลือด้วยเงินทอง ช่วยเหลือทำการงานหรือการปฏิบัติ หากครูที่อบรมสั่งสอนได้สิ้นชีพิตักษัยจากโลกนี้ไปแล้วก็ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ หรือเชิดชูเกียรติคุณในสิ่งที่ท่านได้กระทำไว้ให้แพร่หลาย เป็นต้น ที่กล่าวมานี้เป็นกตเวทีตาคุณที่ศิษย์พึงกระทำด้วยความกตัญญูในวิชาต่างๆ ไปแต่โดยเฉพาะวิชาที่เป็นศิลปะการกระทำกตเวทีตาคุณยังแผ่ออกไปถึงเทพเจ้าที่วิชานั้นถือว่าเป็นครูบาอาจารย์ และเป็นผู้มีอุปการคุณต่อวิชานั้นด้วย เพราะฉะนั้นศิษย์ที่เรียนวิชาศิลปะจึงต้องมีกตเวทีตาคุณอีกอย่างหนึ่งที่เรียกกันว่า “ไหว้ครู” (क्रमन्त्री ตราโมท. 2528: 32 – 33)

เครื่องสักการะที่ศิษย์นำมามอบแก่ครูในวันไหว้ครู ได้แก่ พานดอกไม้ ธูปเทียน ดอกไม้ในพานที่ถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของการไหว้ครูซึ่งถือปฏิบัติกันมาช้านานแต่ครั้งโบราณ คือ ดอกมะเขือ หล้าแพรก ดอกเข็ม รวมทั้งข้าวตอก ซึ่งสิ่งของดังกล่าวรวมอยู่ในพานด้วยและมีความหมายแตกต่างกันออกไป ดังนี้

ดอกมะเขือ เป็นสัญลักษณ์แห่งความเคารพ ความอ่อนน้อมถ่อมตน เนื่องจากธรรมชาติของต้นมะเขือ เมื่อผลิดอกๆ ที่จะให้ผลได้นั้นจะต้องโค้งลงมา เหมือนผู้ที่อยู่ในอาการแสดงความเคารพหรือการระบุดคคนที่ตนเคารพบูชายกย่องนั่นเอง

หล้าแพรก เป็นสัญลักษณ์ของความอดทน โดยคุณสมบัติของหล้าแพรก คือ ความอดทน หล้าแพรกจะงอกงามในทุกฤดูกาล ซึ่งถ้าบุคคลใดมีความอดทนเหมือนหล้าแพรก บุคคลนั้นก็จะเป็ศิษย์ที่มีคุณสมบัติที่ดีและเป็นผู้ที่สามารถเรียนได้สำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้

ข้าวตอก เป็นสัญลักษณ์ของความมีระเบียบวินัย อยู่ในกรอบและควบคุมตัวเองได้ ข้าวตอก คือ ข้าวที่เอาไปคั่วแล้วแตกออกเป็นข้าวตอกมีน้ำหนกเบา ต้องหาภาชนะมาครอบไว้ไม่ให้ปลิว เปรียบเสมือนศิษย์ที่มีระเบียบยอมให้ครูอบรมสั่งสอนไม่ตามใจตนเอง จะมีโอกาสมีสติปัญญาแตกฉานประดุจข้าวตอก

ดอกเข็ม เป็นสัญลักษณ์ของความสติปัญญาเฉียบแหลมประดุจดังเข็ม ดอกไม้และข้าวตอกเป็นเครื่องสักการะในพิธีไหว้ครู เป็นสัญลักษณ์ที่ให้ความหมายของการแสดงออกถึงการเป็นศิษย์ที่ดีของครูได้ครบถ้วนทั้งในด้านการฝากตัวเป็นศิษย์ การให้คำมั่นสัญญาว่าจะเป็นลูกศิษย์ที่ดี มีความกตัญญูกตเวทีและเป็นการขอพรให้เจริญรุ่งเรืองด้วย (สิริชัยชาญ พักจำรูญ. 2555: 1)

“ครู” เป็นปูชนียบุคคลที่ควรแก่การเคารพบูชารองจากบิดามารดา เปรียบเสมือนทิศเบื้องขวาเป็นผู้สร้างสมาชิกของสังคมให้เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพ กล่าวคือ ครูมีหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนบ่มเพาะให้ศิษย์เป็นคนดี มีความรู้ความสามารถในศิลปวิทยาเพื่อใช้เลี้ยงชีพ และรู้จักดำรงตนให้อยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ครูจึงต้องเป็นผู้นำและเป็นแบบอย่างที่ดีของศิษย์และเป็นผู้รับภาระอันหนักยิ่ง

อาชีพ “ครู” จึงเป็นอาชีพที่ทรงเกียรติและมีค่ายิ่ง พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พระองค์ท่านทรงเป็นครูของชาติ ทรงสอนนักเรียน ทรงสอนประชาชนให้รู้จักวิธีการทำมาหาเลี้ยงชีพอย่างมีความสุขด้วยคำว่า “พอเพียง” และทรงมีพระราชดำรัสพระราชทานแก่ครูว่า

“หน้าที่ครูมีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นหน้าที่ปลูกฝังความรู้ ความคิด และจิตใจของเยาวชน ผู้เป็นครูจึงจัดได้ว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญมากในการสร้างสรรค์บันดาลอนาคตของชาติบ้านเมือง”

ครูจึงเป็นบุคคลที่สมควรแก่การเคารพกราบไหว้บูชา เพราะการไหว้ครูเป็นการแสดงความเคารพที่เป็นวัฒนธรรมของไทยซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอินเดีย โดยการยกมือทั้งสองขึ้นประนม ลักษณะของมือประนมนั้นมีนัยยะเป็นสัญลักษณ์มีความหมายต่างดอกไม้อีก (ดอกบัว) หรือหัวใจ การไหว้จึงเป็นสื่อสัมพันธ์ให้เกิดมิตรภาพ ความรักใคร่เมตตาและความสามัคคีที่ออกมาจากใจ

การไหว้ครูจึงเป็นโอกาสที่ศิษย์แสดงความคารวะยอมรับนับถือครูอย่างจริงใจ ในฐานะผู้มีพระคุณรองลงมาจากบิดามารดา ศิษย์ต่างปวารณาตนรับการถ่ายทอดความรู้ ด้วยความวิริยะอุตสาหะ อีกทั้งยังเป็นการขอขมาลาโทษต่อครู และขอพรให้ตนมีความเจริญก้าวหน้าต่อไป

ดังนั้นการไหว้ครูเป็นวัฒนธรรมของไทยที่ปลูกจิตสำนึกในคุณธรรม 3 ประการ ได้แก่

1. การตั้งจิตสำนึกว่าจะยกย่องเทิดทูนคุณความดี เรียกว่า “การบูชา”
2. การสำนึกและตระหนักถึงความสำคัญของครู เรียกว่า “การวะ”
3. การสำนึกและระลึกถึงอุปการคุณของครู เรียกว่า “กตัญญู”

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นศาสดาเอกของโลกตรัสรู้โดยพระองค์เอง ทรงเป็นบรมครูของเหล่ามนุษย์และเทวดา หลักธรรมที่ทรงแสดงไว้ในที่ต่างๆ นั้นได้ทรงแสดงในเรื่องการปฏิบัติบูชาต่อบุคคลต่างๆ โปรดสังคาลมานพ ซึ่งปรากฏอยู่ในสุตันตปิฎก ปาฎิกวรรค มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปฏิบัติและการสงเคราะห์บุคคล 6 ฐานะ หรือทิศทั้ง 6 ได้แก่

- ปุรัตถิมทิศ ทิศเบื้องขวา ได้แก่ บิดา มารดา
- ทักขิณทิศ ทิศเบื้องขวา ได้แก่ ครู อาจารย์
- ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ สามเณร ภรรยา บุตร
- อุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ มิตรสหาย
- อุปริมทิศ ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์
- เภฏฐิมทิศ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ บ่าว

ครูอาจารย์เป็นบุคคลในทิศเบื้องขวา ศิษย์ควรบำรุงครูอาจารย์ด้วย 5 สถาน คือ

- ด้วยการลุกขึ้นยืน (แสดงความเคารพ)
- ด้วยเข้าไปคอยรับใช้ (ช่วยเหลือกิจการงานของครู)
- ด้วยการเชื่อฟัง (เชื่อฟังคำสั่งสอนของท่าน)
- ด้วยการบำเรอ (ปรนนิบัติท่านในเวลาเจ็บไข้)
- ด้วยการเรียนศิลปวิทยาโดยเคารพฟัง (ตั้งใจเรียนอย่างจริงจัง)

ครูอาจารย์ย่อมต้องอนุเคราะห์ศิษย์ 5 สถาน ดังนี้

- แนะนำดี (สอนวิชาการที่ดีมีประโยชน์)

- ให้เรียนดี (สอนให้เข้าใจโดยง่าย)
- บอกศิลปะวิทยาด้วยดีในศิลปะวิทยาทั้งหมด (สอนให้แจ่มแจ้งไม่ปิดบังซ่อนเร้นในวิชาความรู้นั้นๆ)
- ยกย่องให้ปรากฏในหมู่เพื่อนฝูง (ยกย่องสรรเสริญศิษย์ที่ดีแก่สังคม)
- ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย (ช่วยเหลือป้องกันเพื่อให้ศิษย์ได้รับความสะดวกสบาย) (ประเมษฐ์ บุญยะชัย.2540: 30 - 32)

ประเพณีการไหว้ครู โขน ละคร

พิธีไหว้ครู โขน ละคร เป็นพิธีไหว้ครูศิลปะเฉพาะด้านที่มีความสำคัญยิ่ง สำหรับผู้มีอาชีพทางด้านศิลปะการแสดง (โขน ละคร) หรือนาฏศิลป์ ดนตรี เป็นพิธีที่ศิษย์แสดงความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณด้วยการบวงสรวงบูชา อันเป็นสำนึกในใจของบรรดาเหล่าศิลปินทุกคน ดังจะเห็นได้จากการจัดพิธีไหว้ครูประจำปีซึ่งมักเป็นพิธีใหญ่และปฏิบัติสืบทอดต่อกันมา

พิธีไหว้ครู โขน ละคร เป็นพิธีกรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อซึ่งเป็นพลังทำให้เกิดความศรัทธามุ่งมั่นในการกระทำ 3 ส่วน ได้แก่

- ความเชื่อดั้งเดิมในการนับถือผี
- ความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์
- ความเชื่อจากพระพุทธศาสนา

การไหว้ครูเป็นกิจวัตรที่ศิษย์ทุกคนพึงกระทำ และการไหว้ครูศิลปะของพวกศิลปินย่อมพิธีที่เป็นพิเศษมากกว่าการไหว้ครูตามปกติ เป็นการแสดงความเคารพผู้มีพระคุณด้วยการบวงสรวงบูชา ซึ่งนับถือว่ามีสิ่งสำคัญยิ่งของบรรดาศิลปินโดยทั่วไป โดยเฉพาะทางด้านนาฏดุริยางคศิลป์นั้นเชื่อและนับถือกันว่า วิชาการทางด้านนาฏดุริยางคศิลป์มีกำเนิดมาจากเทพเจ้าและได้ถ่ายทอดมาสู่มนุษยโลก สืบต่อผ่านครูบาอาจารย์มาตามลำดับจนถึงปัจจุบัน

พิธีไหว้ครูทางด้านนาฏดุริยางคศิลป์ในปัจจุบัน ส่วนใหญ่ดำเนินตามแบบแผนที่สืบทอดมาแต่โบราณและบางครั้งอาจแก้ไขเพิ่มเติมเพื่อจุดประสงค์ในการสร้างศรัทธาให้เกิดมีมากยิ่งขึ้น ลักษณะการไหว้ครูของเหล่าศิลปินนั้นย่อมมีพิธีพิเศษมากกว่าการไหว้ครูตามปกติ เรียกว่า “พิธีครอบ”

พิธีไหว้ครูและพิธีครอบ เป็นพิธีที่ท่านโบราณจารย์ได้กำหนดระเบียบแบบแผนไว้ให้ปฏิบัติ ด้วยหลักเกณฑ์อันดีสืบเนื่องมาแต่โบราณ โดยกำหนดว่าถ้าเป็นศิษย์ที่หัดโขน ละคร ครูผู้ใหญ่จะทำพิธีไหว้ครูและครอบให้ต่อเมื่อศิษย์ได้หัดรำเพลงช้า เพลงเร็วได้หรือกล่าวง่ายๆ ก็คือ สามารถที่จะออกแสดงเป็นตัวเสนาหรือนางก้านัลได้ ถ้าเป็นศิษย์ที่หัดดนตรีปี่พาทย์ก็ต้องสามารถบรรเลงเพลงโหมโรงได้จบ ซึ่งนับว่าดีเป็นพอที่จะออกบรรเลงในงานสวดมนต์เย็น และฉันเช้าได้

นอกจากพิธีไหว้ครูและครอบครูแล้ว เมื่อศิษย์ผู้ใดฝึกหัดจนเกิดความชำนาญมีชื่อเสียง มีความสามารถพอที่จะถ่ายทอดวิชาความรู้ที่ตนฝึกฝนมาให้กับผู้อื่นได้ ครูจะประกอบพิธีอีกอย่างหนึ่งให้กับศิษย์ผู้นั้น ซึ่งเรียกว่า “พิธีรับมอบ” โดยครูจะมอบอาวุธต่างๆ และบอกอนุญาตให้ไปเป็นครูถ่ายทอดแก่ผู้อื่นได้ ถ้าเรียนปี่พาทย์ การรับมอบ ครูผู้ใหญ่จะมอบอุปกรณ์การบรรเลงหรือเครื่องดนตรีแต่ละชนิดให้ พร้อมทั้งประสิทธิ์ประสาทพรมงคลและบอกอนุญาตให้ไปเป็นครูได้ ท่านโบราณจารย์ได้กำหนดการกระทำพิธีไหว้ครูและครอบไว้อย่างรอบคอบ เพื่อให้ศิษย์ที่ได้รับครอบจากครูมีประสิทธิภาพอันดีและมีภาวะเป็นศิลปินผู้ควรแก่การยกย่อง เช่นเดียวกับบทบัญญัติในพิธีบรรพชาอุปสมบทของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ดังนั้นผู้ที่รับครอบนับว่าเป็นศิลปินของทางแขนงนั้นอย่างเต็มตัว และควรรักษาเกียรติอันนี้ไว้ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย. 2540: 20 - 22)

การไหว้ครู ครอบครัว โขน ละคร

เป็นการไหว้ครูที่มีขั้นตอนการประกอบพิธีหลายอย่างเช่นกัน สรุปขั้นตอนได้ดังนี้

ขั้นที่ 1 ไหว้ครูเมื่อเริ่มเรียน ซึ่งเรียกว่า “**คำนับครู**” ในขั้นนี้ครูผู้ใหญ่จะเป็นผู้กำหนดวัน โดยจะใช้วันพฤหัสบดีเป็นวันประกอบพิธี จะอัญเชิญศิระพระครูที่สำคัญเป็นต้นว่า ศิระพระภรตฤช และศิระพระครูพิราพ จัดตั้งในที่สมควรมีดอกไม้ ธูปเทียนตั้งบูชาด้วย โดยครูผู้ใหญ่จะกล่าวนำให้ผู้ที่เข้ามาเป็นศิษย์ถวายดอกไม้ ธูปเทียน และนำกล่าวโองการคำนับครู ต่อจากนั้นจะดำเนินการคัดเลือกศิษย์ใหม่ออกเป็นประเภทของตัวละคร พระ นาง ยักษ์ ลิง และจะจับมือให้รำเป็นปฐมฤกษ์

ขั้นที่ 2 เมื่อศิษย์ฝึกหัดไปได้พอสมควรแล้ว สามารถออกแสดงเป็นตัวประกอบได้บ้าง ก็จะประกอบพิธีไหว้ครูในขั้นที่ 2 เพื่อต่อเพลงหน้าพาทย์ซึ่งเป็นเพลงที่นับถือว่ามีสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ ในขั้นนี้อาจประกอบพิธีร่วมในการไหว้ครูประจำปีก็ได้ โดยจะต้องจัดเตรียมสถานที่ เครื่องสังเวทบูชา รวมทั้งเชิญครูผู้ใหญ่ ซึ่งได้รับมอบกรรมสิทธิ์ให้เป็นผู้ประกอบพิธีมาดำเนินพิธีดังกล่าว ซึ่งมีขั้นตอนต่างๆ มากมายและในตอนท้าย ครูผู้ใหญ่จะเป็นผู้ครอบศิระที่สำคัญให้กับศิษย์ที่ละคนพร้อมทั้งประสาทมงคลไปด้วย ในขั้นนี้เรียกว่า “**พิธีครอบ**”

ขั้นที่ 3 ไหว้ครูเมื่อศิษย์มีความสามารถที่จะเป็นครูถ่ายทอดความรู้ให้กับศิษย์รุ่นหลังต่อไปได้ พิธีในขั้นที่ 3 นี้เป็นพิธีสำคัญเช่นเดียวกับการครอบในขั้นที่ 2 ที่กล่าวไว้ในข้างต้นแล้ว ครูผู้ใหญ่ที่ได้รับการประสิทธิ์ประสาทให้เป็นผู้ประกอบพิธีเท่านั้น จึงจะสามารถเป็นผู้นำในการไหว้ครูครั้งนี้ได้ พิธีกรรมในขั้นนี้ดำเนินพิธีต่อจากพิธีครอบ เมื่อครูผู้ประกอบพิธีซึ่งสมมติตนเป็นพระภรตฤชจะทำพิธีครอบศิระพระครู พร้อมมอบอาวุธ ศร พระขรรค์ และอุปกรณ์การแสดงให้กับศิษย์ ศิษย์รับมอบอาวุธต่างๆ ไว้แล้ว ครูผู้ประกอบพิธีประสาทมงคลและบอกอนุญาตให้ไปเป็นครู ในขั้นนี้เรียกว่า “**พิธีครอบและรับมอบ**”

ขั้นที่ 4 ไหว้ครู เมื่อเริ่มเรียนหน้าพาทย์สูงสุด (หน้าพาทย์องค์พระพิราพ) ถือได้ว่าเป็นหน้าพาทย์สูงสุดทั้งทางด้านนาฏศิลป์ไทยและดนตรีไทย ผู้ที่จะเรียนจะต้องมีความรู้ความสามารถในขั้นสูง มีคุณวุฒิวิญญูสมควรแล้ว ครูผู้ใหญ่จึงทำการสอนให้ ก่อนที่จะทำการสอนจะต้องประกอบพิธีตั้งเครื่องสังเวทบูชาให้ครบถ้วนเสียก่อน ประกอบพิธีไหว้ครูเต็มตามรำเสียก่อน ต่อจากนั้นจึงต่อทำรำหน้าพาทย์องค์พระพิราพเป็นลำดับต่อไป

ขั้นที่ 5 ไหว้ครู เพื่อรับมอบให้เป็นผู้ประกอบพิธีต่อไป ในขั้นนี้นิยมประกอบพิธีครอบและรับมอบในพิธีไหว้ครูครั้งใหญ่ประจำปี ครูผู้ใหญ่จะเรียกศิษย์ที่มีความรู้ ความสามารถ มีคุณสมบัติครบถ้วนตามบทบัญญัติให้เข้ามา แล้วมอบพระตำรา ไม้เท้า และศิระพระครูที่สำคัญพร้อมทั้งประสิทธิ์ประสาทกรรมสิทธิ์และประสาทมงคลให้ในท่ามกลางครูผู้ใหญ่หลายๆ ท่าน ศิษย์ผู้ที่ได้รับการประสิทธิ์ประสาทไปแล้วนั้น จะต้องปฏิบัติตนให้ตั้งอยู่ในพรหมวิหารอย่างครบถ้วน และจะพึงระลึกรู้ถึงเสมอว่า ถ้าครูผู้มอบให้ยังคงมีชีวิตอยู่ สามารถประกอบพิธีได้ ตนเองจะไม่ประกอบพิธีเป็นอันขาดนอกจากว่าครูจะอนุญาต เช่นเดียวกับบทบัญญัติทางด้านดนตรี ในขั้นนี้เรียกว่า “**พิธีครอบและรับมอบให้เป็นผู้ประกอบพิธี**”

ในขั้นตอนการไหว้ครูทางนาฏศิลป์ โขน ละครนี้ ศิลปินบางท่านอาจจะได้รับการประกอบพิธีไม่ครบทั้ง 5 ขั้นตอนก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของแต่ละท่านและตามความเห็นของครูผู้ใหญ่ (ประเมษฐ์ บุญยชัย. 2540: 119 – 120)

องค์ประกอบของพิธีกรรมในการไหว้ครู

ในการไหว้ครู โขน ละคร นั้นมีรูปแบบพิธีกรรมที่สืบทอดต่อกันมาอย่างยาวนาน ถือกันว่าเป็นพิธีใหญ่ที่มีศิษย์มาร่วมงานเป็นจำนวนมาก ดังนั้นจึงต้องมีการองค์ประกอบต่างๆ ดังนี้

1. ผู้ประกอบพิธี หรือ ครูผู้ประกอบพิธี
2. การกำหนดวัน เดือน ที่นิยมในการประกอบพิธีไหว้ครู
3. การจัดสถานที่ ต้องใช้สถานที่ที่กว้างขวางพอสมควร เพื่อรองรับผู้ที่เข้ามาร่วมพิธี
4. การจัดมณฑลพิธี ใช้สำหรับจัดตั้งศิระครูที่สำคัญๆ
5. เครื่องสังเวยสุก เครื่องสังเวยดิบ เครื่องกระยาบวช ผลไม้ต่างๆ
6. เครื่องกำนัลบูชาครู
7. วงปี่พาทย์ประกอบพิธีไหว้ครู

ความเชื่อที่ปรากฏในพิธีไหว้ครู โขน ละคร

ตามหนังสือเฉลิมไตรภพ ฉบับหอสมุดวชิรญาณ กล่าวถึงความเป็นมาของเทพนพเคราะห์ว่า เมื่อพระเป็นเจ้าทั้ง 4 คือ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม และพระอุมา ประชุมพร้อมกันที่พลับพลาโรงพิธีเชิงเขาพระเมรุบรรพต จึงบังคับหีสวีสัย ซึ่งเป็นพสุธา กับสุนทรา ซึ่งเป็นวาริ ให้พิจารณาดูสรรพสัตว์ที่ควรจะนำมาประชุมขึ้นเป็นเทวดานพเคราะห์ พระเป็นเจ้าทั้ง 4 กระทำเทวฤทธิ์บันดาลให้

1. ราชสีห์ 6 ตัว เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าแดง ชุบขึ้นเป็นองค์พระอาทิตย์ มีกำลังวันเท่ากับ 6
2. นางพรหมจารี ในตระกูลเศรษฐี 15 นาง เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าสีนวล ชุบขึ้นเป็นพระจันทร์ (ขาว – เหลือง) มีกำลังวันเท่ากับ 15
3. กระบือ 8 ตัว เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าสีม่วง ชุบขึ้นเป็นพระอังคาร (บางตำราว่า สีชมพู) มีกำลังวันเท่ากับ 8
4. คชสาร 17 เชือก เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าสีแดง ชุบขึ้นเป็นพระพุธ (บางตำราว่า สีเขียว) มีกำลังวันเท่ากับ 17
5. ฤๅษี 19 องค์ เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าสีเหลือง ชุบขึ้นเป็นพระพฤหัสบดี (บางตำราว่า สีแดง) มีกำลังวันเท่ากับ 19
6. โค 21 ตัว เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าสีชมพู ชุบขึ้นเป็นพระศุกร์ (บางตำราว่า สีทอง) มีกำลังวันเท่ากับ 21
7. พยัคฆ์ 10 ตัว เฝ้าใหม่เป็นจุน แล้วห่อด้วยผ้าสีเขียวแก่ ชุบขึ้นเป็นพระเสาร์ (บางตำราว่า สีม่วง) มีกำลังวันเท่ากับ 10

8. ศิระโขมด 12 ศิระ เฝ้าใหม่เป็นจุนแล้วห่อด้วยผ้าสีดำ ชุบขึ้นเป็นพระราหู มีกำลังวันเท่ากับ 12

9. นาค 9 ตัว เฝ้าใหม่เป็นจุนแล้วห่อด้วยผ้าสีทอง ชุบขึ้นเป็นพระเกตุ มีกำลังวันเท่ากับ 9

เดือนที่นิยมประกอบพิธีไหว้ครู ตามที่ได้สัมภาษณ์ครูผู้ใหญ่หลายๆ ท่าน ได้ให้ความเห็นว่า ส่วนใหญ่แล้วจะประกอบพิธีไหว้ครูและครอบในเดือนคู่ เป็นต้นว่า เดือน 4 เดือน 6 เดือน 8 แต่มีอนุโลมหรือยกเว้นเดือนคี่เพียงเดือนเดียวคือ เดือน 9 นอกจากนี้ยังนิยมวันทางจันทรคติที่เป็นข้างขึ้น เช่น ขึ้น 1 ค่ำ ขึ้น 3 ค่ำ เป็นต้น ถ้าหาวันทางจันทรคติที่เป็นข้างขึ้นไม่ได้ แต่ก็พออนุโลมใช้วันข้างแรมได้บ้าง

เมื่อกำหนดวันที่จะประกอบพิธีได้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ต้องจัดเตรียมสถานที่สำหรับพิธีสงฆ์ เพราะในเย็นวันพุธจะให้มีการประกอบพิธีเจริญพระพุทธมนต์เย็นเสียก่อนหรือตามภาษาชาวบ้านมักเรียกกันว่า “วันสุกดิบ” เพราะในการจัดพิธีไหว้ครูนั้นมีทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ควบคู่กัน จึงต้องให้มีพิธีสงฆ์เสียก่อนเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ผู้ร่วมงาน โดยนิมนต์พระสงฆ์สวดเจริญพระพุทธมนต์เย็นและรับฉันภัตตาหารเช้าในวันพฤหัสบดี เพื่อเป็นการแสดงความกตเวทิตาต่อทิวทิศส่วนบุญกุศลให้แก่บูรพาจารย์หรือครูที่ล่วงลับไปแล้วเสียก่อน หลังจากนั้นจึงเข้าสู่พิธีไหว้ครูต่อไป

ในส่วนพิธีไหว้ครูและครอบ เป็นพิธีที่ท่านบูรพาจารย์ได้ทำระเบียบและบัญญัติแบบแผนให้ปฏิบัติ ด้วยหลักเกณฑ์อันดีสืบเนื่องกันมาแต่โบราณ โดยกำหนดว่าถ้าเป็นที่หัดโขน ละคร ครูผู้ใหญ่จะทำพิธีไหว้ครู และครอบให้ต่อเมื่อศิษย์ได้หัดรำเพลงช้า เพลงเร็วได้แล้ว หรือกล่าวง่ายๆ ก็คือ สามารถออกแสดงเป็นตัวเสนา หรือนางกำนัลได้แล้ว แต่ถ้าเป็นทางด้านดนตรีปี่พาทย์ก็ต้องสามารถร่วมวงบรรเลงเพลงโหมโรงได้จบ ซึ่งนับว่า ดีเป็นพอที่ออกบรรเลงในงานสวดมนต์เย็นนั้นเข้าได้เช่นกัน

การประกอบพิธีไหว้ครูโขน ละคร นอกจากขั้นตอนของพิธีกรรมซึ่งมีความสำคัญแล้ว ประธานผู้ ประกอบพิธีก็มีความสำคัญยิ่งเช่นกัน ผู้ประกอบพิธีไหว้ครูโขน ละคร และพิธีครอบให้ศิษย์จะต้องได้รับมอบ กรรมสิทธิ์จากครุฑานเดิมสืบมา เปรียบได้กับพระอุปฌาย์ในพระพุทธศาสนาที่มีหน้าที่ในการผนวชภิกษุสืบ มาแต่ครั้งพุทธกาล ดังนั้นจึงมีขนบบัญญัติในการคัดเลือกผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบโขน ละครได้มีอยู่ 2 ประเภท

1. ผู้ที่ได้รับการประสิทธิ์ประสาทจากครูผู้ประกอบพิธีครอบแต่เดิม (ได้รับมอบกรรมสิทธิ์จากครุฑานเดิม)
2. ผู้ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทาน เพราะถือเป็นหลักมาแต่โบราณว่า พระมหากษัตริย์เป็นเอกอัครูปถัมภ์ของศิลปะนานาชาติ ทรงเป็นที่สูงสุดของศิลปะวิทยาการทั้งปวง เมื่อไม่มี ตัวครูในสาขานั้นๆ แล้ว พระมหากษัตริย์จะทรงมอบหรือครอบพระราชทานผู้ใดให้ปฏิบัติหน้าที่ก็ได้ และผู้ที่ ได้รับพระราชทานครอบแล้ว จะสามารถประกอบพิธีมอบหรือครอบผู้อื่นต่อไปได้

บุคคลที่จะเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบโขน ละคร จะต้องมีความสมบัติครบถ้วน ดังนี้

1. เป็นศิลปินชายผู้ฝึกหัดเป็นตัวพระ
 2. มีความสามารถทางด้านนาฏศิลป์ ทั้งในด้านการแสดงและการสอน เป็นที่เคารพในฐานะครูของศิษย์
 3. มีวัยวุฒิอายุไม่ต่ำกว่า 30 ปี ผ่านการอุปสมบทในพระพุทธศาสนา
 4. มีความประพฤติดี ปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรม มีกิริยาวาจาเรียบร้อย
 5. ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ประกอบพิธีหรือได้รับมอบกรรมสิทธิ์จากผู้ประกอบพิธีท่านเดิม
- (ประเมษฐ์ บุญยะชัย.2540: 121 – 122)

บทสรุป

พิธีไหว้ครูโขน ละคร เป็นพิธีกรรมที่มีความสำคัญยิ่งของเหล่านาฏศิลปิน เพราะเป็นพิธีที่แสดงออกถึง ความกตัญญู ความรักความสามัคคี ความศรัทธาในวิชาชีพ ที่มีต่อครูบาอาจารย์ผู้มีพระคุณด้วยการบวงสรวง บูชา เป็นหน้าที่ของศิษย์ที่กระทำต่อครูบาอาจารย์ผู้มีพระคุณ รวมทั้งเป็นการปลูกฝังจิตใจที่ดีงามให้กับเหล่านาฏศิลปินทั้งหลาย

ความสำคัญในพิธีไหว้ครูในงานนาฏศิลป์นั้น มีองค์ประกอบต่างๆ ตามที่ได้กล่าวมาข้างต้น แต่ทั้งนี้พิธี ไหว้ครูเป็นพิธีที่มีทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ผสมกลมกลืนกัน มีผลต่อจิตใจของผู้เข้าร่วมพิธี เป็นการ สร้างความเชื่อ ความศรัทธา โดยศิษย์ที่ประพฤติปฏิบัติตนตามที่ครูสั่งสอนมักจะประสบผลสำเร็จในชีวิต มีความเชื่อมั่น สร้างขวัญกำลังใจให้กับตนเอง แต่ถ้าศิษย์คนใดไม่ประพฤติปฏิบัติตนหรือประพฤติตนนอกกลุ่ม นอกทางมักจะประสบผลสำเร็จในชีวิต เพราะเชื่อกันว่าสิ่งที่ทำนั้นเป็นการลบหลู่ครูบาอาจารย์ จิตใจไม่มีที่ ยึดเหนี่ยว จะเป็นผลในข้างร้าย ขาดความเชื่อมั่น ดังนั้นคุณค่าและประโยชน์ของพิธีไหว้ครูใน งานนาฏศิลป์มีอยู่หลายประการ กล่าวคือ

- ประการแรก คือ ศิษย์และครูได้มีโอกาสร่วมกันบำเพ็ญกุศลอุทิศไปให้บรรพบุรุษและครูบาอาจารย์ ที่ล่วงลับไปแล้ว

- ประการที่สอง เป็นการอบรมจรรยาบรรณวิชาชีพให้กับศิษย์มีความเคารพมั่นในครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชา ศิษย์ผู้ที่เข้าพิธีไหว้ครูแล้วจะไม่ทรยศต่อครูของตนเอง ไม่ว่าทั้งต่อหน้าและลับหลัง เพราะเข้าใจว่าถ้าไปทำสิ่งใดไม่ดีลับหลัง แม้ครูมนุษย์จะไม่รู้แต่ครูที่เป็นเทวดาท่านย่อมรู้
- ประการที่สาม เป็นการให้โอกาสให้ศิษย์ทั้งหลายได้มาสังสรรค์กัน อันจะก่อให้เกิดความสามัคคีในระหว่างหมู่คณะ
- ประการที่สี่ เป็นการปลูกให้ศิษย์มีความเชื่อมั่นในวิชาความรู้ที่ได้รับประสิทธิ์ประสาทให้
- ประการสุดท้าย เป็นการให้อภัยกันในระหว่างครูกับศิษย์ ไม่ว่าศิษย์จะทำให้ครูช่นช้องหมองใจอย่างไรก็ตาม เมื่อศิษย์ได้มาไหว้ครูแล้ว ก็เป็นอันยกโทษให้กันหมดสิ้นและตั้งหน้าตั้งตาทำความดีต่อไปอีก (ศ.ดร.อุทิศ นาคสวัสดิ์. 2515: 114 – 115)

รายการอ้างอิง

- ขนิษฐา สังขมรรพ, จิราภรณ์ บุราณฤทธิ์, จิราภร เชี่ยวชาญ, กาญจนา โพธิ์ทอง และอุมา แก่นน้อย. รายงานการสัมภาษณ์ประวัติบุคคลสำคัญในวงการนาฏศิลป์ไทย อาจารย์อาคม สายาคม 18 ตุลาคม 2519. หนังสือที่ระลึก 26 ตุลาคม 2520 อาคม สายาคม ที่ระลึกครบห้ารอบ, หน้า ก – ค. กรุงเทพฯ : ไทยสังฆภัณฑ์การพิมพ์. 2520.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. ราชบัณฑิต. การไหว้ครู นิตยสารรายเดือน เอกลักษณ์ไทย ปีที่ 1 ฉบับที่ 5 (พฤษภาคม 2542): 105 -111เฉลิมไตรภพ ฉบับหอสมุดวชิรญาณ. หน้า18 -23 (ม.ป.ท.,ม.ท.ป.ป.)
- ธนิต อยู่โพธิ์. พิธีไหว้ครูและครอบโขน – ละคร. ศิลปะละคอนรำ หรือคู่มือนาฏศิลป์ไทย, หน้า 293 – 334. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2516. (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร โปรดให้พิมพ์ในงานฉลองพระชนมายุ 5 รอบ ณ วันที่ 29 เมษายน พ.ศ.2516)
- ประเมษฐ์ บุญยะชัย. 2540. การรำของผู้ประกอบพิธีในพิธีไหว้ครูโขน ละคร. กรุงเทพฯ (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย ภาควิชานาฏศิลป์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).
- ประเมษฐ์ บุญยะชัย. (2540). เอกสารประกอบเรียนการสอน วิชานาฏศิลป์ไทยวิจักขณ์ วิทยาลัยนาฏศิลป์ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์. 2525.
- มนตรี ตราโมท. 2528. โหมโรงดนตรีไทย ลำดับที่12. ศักดิ์โสภากการพิมพ์. กรุงเทพฯ
- สิริชัยชาญ ฟักจำรูญ. 2555. ความหมายของไหว้ครู. นพวรรณ รุจิภักดี บรรณาธิการ. สัจจัตถ์พิธีไหว้ครูประจำปีการศึกษา 2555, หน้า 1, วิทยาลัยนาฏศิลป์ พิมพ์.
- อาคม สายาคม. 2525. พิธีไหว้ครูโขน – ละคร และพิธีครอบตามแบบแผนปฏิบัติของครูอาคม สายาคม. หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอาคม สายาคม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 9 ธันวาคม 2525, หน้า 53 – 82. กรุงเทพฯ ประยูรพงศ์การพิมพ์,
- อุทิศ นาคสวัสดิ์. 2515. การไหว้ครูดนตรีไทย. หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสาวประยงค์ รัตติประกร ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันอังคารที่ 19 กันยายน 2515, หน้า 114 - 115. กรุงเทพฯ